

“Qichwa rimaqkuna chiqnisqa karaniku”: Qusqu llaqtapi kichwa simirayku chiqnipay hinallataq waqchapaymanta

José Ramos López

IFEA/UNSCH

Cusco, Perú

jose.amos.10@unsch.edu.pe

 [0000-0003-0785-1118](https://orcid.org/0000-0003-0785-1118)

María Alejandra Garzón

FLACSO Ecuador

Bogotá, Colombia

magarzonfl@flacso.edu.ec

 [0009-0001-0940-4285](https://orcid.org/0009-0001-0940-4285)

Recibido: 2 de marzo de 2026

Aceptado: 5 de junio de 2026

Cómo citar: Ramos López, J. y Garzón, M.A. (2026). “Qichwa rimaqkuna chiqnisqa karaniku”: Qusqu llaqtapi kichwa simirayku chiqnipay hinallataq waqchapaymanta. *Revista de Historia Social y de las Mentalidades*, 30(1), pp. 320-343. DOI: <https://doi.org/10.35588/x8b7ev06>

Pisi rimaypi: Kay qillqapi ñawpa runakuna imayna chiqnisqa kawsasqankumanta maypachas kichwa simita rimaspanku runa kayninpi sarunchasqa karqanku. Chaypaqmi kay qillqay runap simirayku waqchapay hinallataq chiqnipay kamachikusqanmanta rimarin. Tarimunaykupa, ñuqayku kikin ayllu runakunawan tapukurqaniku imaynataq qichwa simita rimaspanku qaqchapasqa karqanku. Hinaspa, paykuna rimariyninpihina, yaqa sapa punchaw llaqta sunqunpi tiyaq misti runakunapi chiqniy puririrqa. Estado chiqaqmanta, llapa Peru yacha runakunata mistihina kanankupa munayniyuqmi karqa, manaña ni ima kay ñawpa llaqtakunapa siminkunata rimanankuta maskarqa. Chaymanta, ñuqayku tarirqaniku imayna yachay wasikunapi yachachiqkuna suqaspa warmakunata uywarqanku mana castellano simita rimaptinku. Kunankama, chay kawsaykunata yuyaripa ayllu runakuna hukhina sunqunku riqchan. Ichaqa, kunan kinraypi llakikunku maypachas qipa wiñaykuna runasimita manaña rimariyta munankuchu. Chaywan pisi pisimanta mana qichwa simillamantachu kikin ayllu

kaqnintawanmi pinqakunku. Chayrayku ñuqayku yachasqaykumanhina, runa simi rimaqkuna chiqnipay waqchapaywan awki siminrayku wiñarqanku. Hinapuni kaptin manaña chay kawsayta wawankunapaq munarqakuchu.

Sunqu niykuna: waqchapay, chiqnipay, runa simi, ayllu runa.

Qallariynin

Irqiraq kaspay qichwa simita ñawpaqta yachamurqanim tayta mamaywan Suyu aylluypim (Sicuani llaqtapi, Cusco markapi, Perú suyupi). Ichaqa, Sicuani llaqtaman rispay taytamamay castellano simipillapi rimanay munarqan. Pisi pisimanta castellano simita qichwa simiwan kuskanchachispa atiparqani. Chuya chuyayta sasa rimarina kakurqa, castellano simipi chawa chawa, qichwa simi chawa chawallataq. Anchiypi qalluymi watakurun mana allinta ni kay ni huktapas sumaqta tuqachinichu. Hinallan tiyaykuspay, yachay wasiman rispay aswan aswanta castellano simillapi llapanku hapirparqaku. Wakin mana yachaqkunaqa kuyay kuyayta ñaqarirqa, ñuqataq iskay kimsa castellano simi niykuna yachaspaymi kawsarqani tumpa allin. Yachachiqniy mana munaqchu qichwa simipi rimanaykuta maypachas ancha sasa castellano simi yachachinanpaq. Paymi nirqan: “qichwa rimaspaykichik aswan upa tukunkichik, castellano simita rimaspaykichik misti runa kankichik”.

Ña unay watakunan puririrqan ichaqa kunankama yuyachkanin yachachiq nisqanta. Ñuqa, Joseychapa, kawsaypi castellano simipi llapan yachaykunata ruraraqani, antropología nisqanta yachapakurqani hinallataq chay simipi qillqani rimanipas. Qichwata rimariyta munaspaymi wakin qaqchapawanku utaq huk sunquwan qawariwanku. Aylluypipas qanqakachaspa rikuwanku tapukustin imaynanpi huk runa yachay wasiman rispan kunankama qichwa simillapi riman. Wiñaykunapas castellano simipi rimawanku qichwa simipi tapukuptiy. ¿Imaraykutaq qichwa simi sarunchasqa tarikun castellano simitaq wiñay wiñaypaq richkan? ¿Imanasqam qichwa rimaqkuna chiqnisqa, waqchapasqa kachkancku? ¿Mayqin ruru hamutaykuna chiqirichisqa chay niykunata sapinchan?

Perú suyupi, yaqa paqarisqanmanta tukupayninkama castellano simita unancharqaku. Chay hawa simita Colonia pachapi

yachachirqaku maqaristin. Chay pachamantaraq kunankama castellano simiqa tukuy suyupi rimakun. Ichaqa, ñawpamantaraq kawsaq simikunata pisipachkan mayraykus sarunchasqa utaq qipanchasqa tarikun. Kay qillqapi ñuqayku kaqllamanta qichwa simita chawpiman churaniku chay runa kay allinta qawarinapaq. Chayta ruwaspa qawarina kanman imaynanpitaq taytamamakuna qichwa simirayku pinqayta chaskirqanku. Hinallataq, yacharinapaq kay waqchapay chiqnipaypas simirayku ancha kallpawanraq kawsachkan allin ruwayhina.

Kay qillqata qispichinaykupaq etnografía nisqanpi hapipakuniku (Vergara Figueroa, 2024), hinaspa chunka kuraq taytamamakunata Suyu ayllumanta tapukuykunata ruwarqaniku. Chaywanmi ima sunqunpi kiriykuna waqaychasqa kakun qichwa hinallataq ayllu runa kaspanku chiqnikuymanta riqsichimusaku. Paykunapa willakuyniy kay qillqaqa. Mana atiymankuchu hampiyta nanayninkuta waqchapasqa qichwa runa kaptinku, ichaqa paykuna mañakusqankumanhina: “ama chiqnikuy kachun Perú suyu runamasipura”. Hinaspa, yupaychaniku paykunapa kawsaq yachayninkunata. Aqllanaykupaq, paykuna irqi kspa yachay wasiman rirqaku ichaqa mana tukurqankuchu. Chunka runamanta qari warmipas qichwaqa mama simin, ichaqa castellano simipi aswanta qarikuna rimanku warmikunataq pisilla. Llapankumanta, llapa qarikuna atinku qillqayta warmikunataq sutillanta sasachakuspa riqsinku.

“Qichwa rimaqkuna chiqnisqa karaniku” waqchapasqa runa kaqninmanta yuyaykunata qispichin. Allin sapinchasqa kanapaq, ñawpa qillqakunata musuq maytukunatapas qawarinu imaynanpis yachay wasikunapi castellano simillata rimananku kamachisqa karqaku hinallataq imakunas kikin ayllu runakunapa kawsanpi chay hamutayta rururqan. Hatun qillqa kamachiq hinallataq misti runakunapi chaqra llamkaq runakunatam usuchispanku kawsasqankumanta qatipaniku. Wakinkunataq taytamamahina tukuspanku qichwa runakunata qutuspa “uywasayki” nispanku imaymana llamkaypi churarqanku. Castellano simi yachanapaq chaninqa ayllu yachankunata qipanparisqa ñanmi puririrqa.

Yachachiqniypa nisqan yachachikuq kaspay mana qunqay pachapichu tiyan. Kay pachapima ancha kallpayuqmi wiñay

wiñachkan. Peru suyupi runakuna misti runa kayta munaspanku masinkunata siminrayku utaq qullqinrayku chiqniyuqwan qipanparinku (Zavala y Córdova, 2010). Chayraykus llaqa kawsaq umankunapi qichwata mana chaniyuq qawarinku ichaqa castellano simitaqa allin runa kanankupaq yupaychanku (De la Cadena, 2004). Estadoqa yachaywasikunawan castellano simita yachachistin mistiyanankama maskarirqa. Sasachakuy pachapi (1980-2000) hinallataq kay runapa mañanikuyniy puririspan (2022-2023) runa masinkuna ayllu runakunata “upa”, “tuku”, “mana ñawiyuq” “uywa masin” nispa rataparqaku. Anchiyrayku, chay chiqnipay hinallataq waqchapay mana kamakunanpaq kaykunata riqsichina. Pisi pisimanta manaña ayllu runakunam wawankupaq castellano simi aqllasqakuta chiqnipasun ichaqa imataq ukunpi pusarichichkan chay hamutayta yacharisun. Chaywanmi, kawsay yuyankunata mana usunqachu aswanmi muhuhina sumaqta sisarimunqa hawka kayta maskaspa.

Perú suyupi qichwa simi mana rimanapaq harkanakuymanta

Unay awki pachamantaraq, Tawantinsuyupi (1400-1533) achka simikuna kakurqa mana huk simillachu nitaq wañuchiypas maskarqankuchu. Ichaqa qichwa simita Inkakuna llaqa suyupi Pachakutik inkamantapacha rimananta kamachirqaku. Cusco marka sunqunpi ña mitmakuna lliw llaqtamanta yacharqaku. Chaypi kañaris, chachapuyas, yawyus, wankas imas kasqaku (Ramos, 2010). Wakintaq Wari pachapi (500-1000) tukuy suyunpi ña qichwa simi chiqirisqa tarikurqan (Heggarty y Beresford-Jones, 2012). Ichaqa ñawpamantaraq Alfredo Torero (1974), simikuna yachayninpi, qichwaqa chala kaqpi paqarimusqa. Chayta qatispanmi, Rodolfo Cerrón (1987) Chinchaysuyu qichwata inka Wayna Kapaq chiqirichisqa nispa nisqa. Llaqa llaqtakunapa sutinta hinallatas mawka Colonia qillqakunata qawarispansi chala qichwata riqsirimusqa. Chaymanta, llaqa yachakunapi yachaqkunapas qichwa paqarisqanmanta chayta unanchaspa mastarichimunku. Ichaqa, César Itiersi (2013) qichwa simi mana chalamantachu hamuy, kikin Cusco markamanta paqarimurqa nispa nin. Paymi Cerronpa nisqanta mana sapinchakunchu mawka

qillqakunapi nin mayraykus hukkunata rimarispansi mana kaq Colonia qillqa nisqanpi tariyakamun (Itier, 2013, p. 243). Chayna kaptin, llapanku achka simikuna kaqmanta kuskayachinku. Huk rimaypiqa, Tawantinsuyupi qichwa hatun simi kamachisqa karqan, ichaqa mana huk simikunata wañurichispachu.

Españolkuna hamuspanku, inkata hapispanku kuturispá, llapa Tawantinsuyuta hapiparamunku. Español kуска achka llaqtakuna Tawantinsuyu tunikamunanpaq yanaparqaku. Español runa atiyinta chiqirispansi tukuy markakunata Españapa allpanña kapurqan. Católica ññiywan sutinpi waranqa waranqanpi runakunata ‘musuq runa’ kananpaq aypachirqan. Wakinkunataq maqay atipanakuypi utaq españolrayku unqun miraywan wañuyta tarirqaku. Todorov (1998, p. 144) nisqanpihina América 80 hunuqmanta 10 hunuqlla atipanakuymanta puchurqa. Chaymanhina, español runakuna ayllu runakunata uywahina wakintaq irqihina qawarqakus. Mayqinpiyas ayllu runa manaraq español hamutayninta ayparqakuchu, chayrayku kikin ayanpi llumpay sallqalla kamakurqas. Chaynakunata nispá, españolkuna allin runa kaq tukurapunku. Llapa puchuq runakunataq chiqniwan qawarparinku maypachas qipapayay, sallqa tiyaq, huchayaq, irqihina kaq nispanku.

Maqay atipanakuy charqaptin, qipa wiñaykuna español runallaman kayta munaspanku llapa hawa usunkunata kikin usunmanta aqllaparqaku. Chaypi español warmichakuptin wawankuna “mestizo” sutiwan churarparinku allin suti kananpaq mayqin yawarmanta paqarirqa. Colonia pachapi, aylluqa chuya yawar kaptin aswan riqsisqa karqa, ichaqa españolkuna unancharqa. Chaynanpi, Lima markapi españolpa yawarninta riqsichikuspansi, mestizokuna “criollo” hina sutikayapunku. Hinaspanmi, castellano simita yachay wasikunapi ñawiyuq runa kananpakuq yachachiyta qallarirqaku. Qichwatataq católico yayan llaqta runa ññinchiqyananpaq tayta misionerokuna tukuy ayllukunapi chiqichisqaku (Durstón, 2007). Yayawasikunapi tayta kamayuq yunka llaqtakunapi Ecuador suyukama qichwa simita kallpachirqa. Chayta ruwaspanku huk simikuna chinkayta qallasqaku chala chikaqpi, antisuyupi, chinchaysuyu yunkanpipas (Whitten y Witten, 1987). Hinaspansi, qichwa simita españolkuna allinta ññinchananpaq hukllaman llampuyparqakus (Mannheim, 1991, p.

80). Chayhina, qichwata aswanta misionerokuna “llapapa simin” nispa chiqirisqaku.

Perú suyupi, kawsachkanraq 48 simikuna, chaykunamanta tawa simikunataq urqu chikaqpi rimakuy. Llapanmanta qichwa simitaqa yaqa tawa hunu rimanku¹. Ichaqa, ñawpa pachamanta qichwata criollo runakuna chinkachiyta munarqaku mayraykus hamutayninpi ñawpa simikunata upanyachin, ichaqa castellano simitaq runata aswanta wiñachin. Karunchakunku ayllu runakunamanta chaykunata nispanku, kikinkuta hatunyarispa español hina munaspanku kariyta. Kunankama simirayku chiqnipaq hinallataq waqchapay kawsachkan Perú suyu sunqunpi, ayllu suyuta políticamanta waqchapaspa.

Qichwata yachayniwan achka hamutaqkuna hatiparqaku, wakin imaynanpis qichwa simirayku usuchiy kamakun hatun llaqtakunapi willakurqaku (Huayhua y Manheim, 2022), qipa wiñaykuna imaynanpi qichwata pinqakunku (Montoya, 2010), castellano simi wañuyachin qichwa kaqninta wayna sipaskunapi (Gugenberger, 1999) utaq qichwa yachay wasikunapi yachachikunanpaq hawarqaku (Godenzzi, 1992). Kay yachana riqsiykuna huñukunku chay sasachaykunapi qichwarayku runakunata kirichkan. Huk sapin chay sasachakuypa imas misti runa kanapaq siminta wiqchuspa tarikun. Ña Marisol de la Cadena (2004, p. 34) nirqa: yachanaqa “homogeneizadora de la raza”. Aychapa riqchaq mana llimpillachu, chaywansi Colonia pachamanta español usuyinpi yuraq aycha umalliqpi ichaqa aswan yana aychaqa pampapi, chaynata llapa runakunata churarparirqaku. Aychapa riqchaq mana sapachallanchu kawsan tukuy ruwaykunapi sapinchakun, yachanawanpas imaraykus “la ciencia moderna (el conocimiento) legitima este proceso en el que la categoría de raza ocupa un lugar privilegiado. La ‘raza’ es categoría geopolítica y no solo biológica o cultural, es una categoría que la ciencia popularizó y que sirvió para legitimar procesos de dominación y discriminación de gentes en el mundo” (de la Cadena, 2004, p. 13). Qatipaspa, qichwa simita criollo misti runakuna chiqniwan harqarqanku maypachas runa kaqninta

1 Perú suyupi Instituto Nacional de Estadística e Informática (2018) nisqanpi hina, 33 hunumanta 4 390,088 runakuna ñawpa simita mama simi hina hapinku, chayqa 16.3% llapa Peru suyu tiyaqkuna. Chay yuyapmanta 3 375,682 runakuna (13.9%) qichwa simi rimaq kanku, 444,389 (1.7%) aimarata rimanku hinallataq 210,000 (0.85%) maynin yunka simita rimanku.

tunipayanqa nispa. Chayrayku pisi pisimanta hatun llaqtakunapi ripukuqkuna qichwata wasillapi utaq qichwa masinkunallawan chiqnikuyta mancharikuspa rimarqanku.

Chinapitaq, wakin qichwa yachana hatipaqkuna anchata simi kallpanta riqsichirqaku imaynapis Colonia pachamantaraq kunankama sapichakuchkan ayllu runa kaqninta (Arguedas, 1984; Mannheim, 1986). Sasachakuypas kaptin qichwata aswanta ñawpaqman yuyaywan aparinku. Uchuymantapacha, ñawpa willakuykunapi taytamamakuna hawka kawsayta willakuywan yachachinku (Taipe, Taipe y Allccahuaman, 2022). Chaymantapas, kay internet nisqanpi wakin qichwata tiqsi muyupaq usunkunata saminchaspa riqsichinku mayraykus “el elemento avasallador de homogeneización de la globalización es rebatido por la apropiación de las redes sociales que hacen los jóvenes rurales, quienes visibilizan no solamente la cotidianidad del mundo rural, sino también otras formas de representar la vida” (Ramos López, 2024, 20). Aqna kaptin, qichwa simi kaqlamanta kallpachakun huk hamutaywanña hawka runa riqsisqa kayta maskaspa.

Kay qillqayqa ayllu runakunapa yachaywasimanta yuyarisqankuta ñawpaqpi churarparin maypachas kawsanpi siminrayku chiqnisqa kaptin kiri kamakurqa. Aswanpas, chiqnipay waqchapaypas ñakarispanku paykuna manañam wawankunapi chayta pasananta munankuchu. Chaymanhina, riqsichisqayku qichwa simiqa pumpuchkan kallpawan ichaqa chiqnipaywan qipa wiñaykuna castellano simillapi rimanku mana haqchapayta chaskiyta munaspanku. Qillqakunapi achkaña waqchapaymanta rimarqaku, ichaqa chaykunamanta chiyraq qichwata yachay sunqunman churachkanku. Kaywanmi mana ayllu runallatachu willakunta yuyarisun, aswan wiñay willakunta yupanchanapaq yanapasaqku.

Tarisqayku

Qichwa simiqa kawsan kuraqmanta sullkakama imaymana yachaykunata willakustin purin. Qillqaqa castellano simipa atiyin, qichwaqa rimayllapi wiñarín. Chayrayku, ñawinchayta mana yachaspa likata makanahinata qawarparinku maypachas wiraquchakuna

qillqaywan kutuchinchu, atiyniywan munasqankuta ruwanku. Yachay wasikunaqa español wawanpaq utaq mestizokunapaq waranqa isqun pachaqkama kakurqa. Ayllu runakunapaqtaq iskay watalla yachanankupaq 'Escuela Elemental' kamachikusqa karqa. Yachachinapaq, llapa ayllu runakunata castellano simita rimanankuta maskarqa. Chay watakunapi Estado ancha llakisqa kachkasqa maypachas lliw Perupi yachaqkunamanta yaqa kuskan hukwan (57%) ayllu runa 1876 qillqa yupaypi karqaku (Contreras, 2014, p. 17). Chaymanta, indigenistakuna 1920 watamanta yachanata qichwa simipi ayllu runapi sutinpi Estadomanta mañakurqaku. Paykuna tayta tukurispanku imas allin chaqra llankaq runapa kanman aqllarqaku. Ña 1930 watapi ayllukunata waqaychayta munaspanku indigenistakuna Estado ukunmanta achka yachachiqkunata hatun llaqtakunaman siminpi yachachinankupaq apachirqanku.

Cusco llaqtapi, 1883 watapi 'analfabeto' 93%, 1940 watapi 82% ichaqa 1993 watapi 25% karqa. Chay yupaykuna wiñariyrin yachay wasikuna kicharisqa kaptin. Ichaqa ayllu runakuna ñawpamantaraq yachay wasiman yaykuyta munayninpi huñu aqllasqa Cusco utaq Limakama riqku. Puno llaqtapi 1901 ayllu runakuna hacendado atiyinmanta llusqiyta munaspanku Lima llaqtaman yachaqkunata apamunankupaq chakipi risqaku. Ichaqa hacendado wiraquchakuna ayllu runa ñawiyuq kanankuta mana munaqkuchu, chaysi atiyinta hapipakuspa llapa ayllu umalliqpa qillqapi puririyin chinkayachirqa:

los indígenas comuneros de la capa social menos pobre estaban interesados en el aprendizaje del cálculo económico, de la lectura y la escritura y con ese aprendizaje ingresar al mercado directamente, y en pie de igualdad, para lo cual solicitaron constantemente al presidente de la República del Perú el envío de profesores para las escuelas que ellos mismos habían construido sin gasto alguno para el Estado; así mismo, ofrecían el sueldo del profesor. Pero los gamonales se encargaron, a través de diversos métodos, de que ello no sucediera (Ruelas Vargas, 2019, p. 72).

Cusco llaqtapi, ayllu runakunam mañakuy puriypi yachay wasiman yaykunankupaq ruwarqaku. Estado umalliqpi 1920 watapi Augusto Leguía huk musuq Constitución Política urqurqa. Ukunpi ayllupa allpanta riqsirqa hinallataq qillqa ñawinchaypas

yachanankupaq mayraykus 'raza india' waqaychananpaq maskarqa. Indigenistakuna Estado ukunpi llamkaspanku, Comité Pro Derecho Indígena Tawantinsuyu Hipólito Pérezwan 1921 paqarimurqa, Leguiapas riqsirqa Estado sutinpi. Ichaqa, wiraqucha mistikuna hacendado kaptinku mana ayllu runa ñawiyuq munarqakuchu. Chayrayku Comité Tawantinsuyo llamkasqanta wiraquchakuna llullaykunawan tuniyparqaku. Paykunapa hamutayninqa ayllu runata sinchi piña sunqu maqaymanaypi musyarqaku. Pisi pisimanta ayllupa kuyunta wañuchirqaku. Hinaspa, ayllu umalliqkuna manaña siminpi yachayta maskarqaku, paykunapa Marisol de la Cadena (2004, p. 132) nisqanpihina ñawiyuq kanankupaq ayllu kaqninta wañuchinanku karqa.

Hatun willakuypi, ayllu runakunapa yuyariynin simillantakama wiñarín. Kuraq runakunapi yachanamanta yuyayninpiraq kawsan imaynanpis castellano simita yacharqanku. Ichaqa, manañam sutin watakunata yuyankuchu. Wata puriyinpi wakin kuraq runakuna machuyaspanku waynakuna qipanpachanku ichaqa ñawpa pachamanta atiyiniyuq kanku. Paykuna qichwa simipi rimaychanku ayllu huñuykunapi utaq sapa punchawpi, ichaqa sullka machuchakunataq castellano simipipas rimarinku.

Suyo ayllu Sicuani llaqtapi, Canchis markapi, Cusco markapi tarikun. Ayllupi 322 runakunan tiyanku pachaq qanchisniyuq ayllukuna kakun. Llapa yachaqkunamanta 80% qichwa simita rimanku hinallataq 72% ayllu runa hina riqsichikunku. Suyo ayllu ñawpaq pachapi Pukarapa rurasqanku kunankama chawpi ayllupi iskay rumikuna illapa riqchaq tarikun. Ñawpa wiñariqkuna Pukarapa saqisqankuta sumaqta waqaycharqanku maypachas awki rurasqanta yuyarichin. Chaymi Pukara urqupi wasinkuna ima llaqta raqay kachkan. Suyo ayllupi kawsaykunata tarpunku, wakintaq michiywan kanku, pisi runakunataq llaqtapi llamkanku. Suyo aylluqa 3400 m.s.n.m. 4500 m.s.n.m. allpanku chayan. 1928 watapi comunidad indígena nisqapi Estadopa riqsikuyta chaskiranku. Chaymanta, 1990 watapi comunidad campesina nisqanpi unanchasqata chaskirqanku. Ichaqa, kikin Suyo ayllumanta Pata Suyo Capillani saya musuq ayllu munaspanmi 1990 watapi takakapun.

Kunantaq imaynatas kuraq wiñaykuna simirayku chiqnipayta hinallataq waqchapayta chaskirqankuta qawarisun. Chaypaqmi kay

iskay siqipi ayllu runa yuyanmantapacha kaqla hatun willakuyta yachanamanta qispichikun. Suyu aylluqa Ley general de comunidades campesinas² nisqanpi hina huñusqa kachkanku hinallataq chaywan llaqa umalliqkunata rurayta kamachikun. Tawa sayapi Suyu ayllu rakisqa tarikun: Hanaq wichay, Capillapata, Hierba buena Chiqkwanawan. Sapa qallarip agosto killapi San Benito taytachata Suyu ayllupi raymichanku hinallataq sapa 23 junio killapi ayllu paqarisqanta yupanchanku. Ñiqmantaqa ayllupi tiyaq yaqa kuskannin evangélico kanku, ichaqa puchuqkuna aswan kуска wasapaq católico ñiychanku.

Hinaspa, yachaywasikuna Suyu ayllupi 1990 watamanta kakun, primariapi I.E. N° 56013 Suyu sutin, chayqa mana Educación Intercultural Bilingüe nisqanpi tarikunchu maypachas taytamamakuna mana qichwa yachachikuyta munarqankuchu. Hinallataq, yachachikuna multigrado nisqanpi yachachinku. Yachachikuna qichwata rimanku chayrayku huchuy irqikunaman qichwapi yachachinku castellano simiman chimpanankupa. Kuraq irqikunaman castellano simillapi rimananku, sullka irqikunallapi qichwata qispichinku. Inicialtaq N° 564 Suyu sutin 1995 watamanta wawakunata yachachin. Ichaqa, Sicuani llaqtaqa carropi 20 tulmillapi chayakun, chay sispalla kaptin wakin taytamamakuna yachay wasi llaqtapi wawankuta apachinku. Chay aqllayqa ayllu runakunapa hamutayninpi yachana llaqtapi ancha allinmi kikin ayllupa yachanamantaqa. ¿Imaraykutaq paykuna llaqta yachay wasita unanchanku? ¿Maykama simirayku chiqnita chaskispanku kawsanpi waqchapaypi kamakun?

“Mistiyananpaq qichwata wiqchuna”: simirayku Chiqnipay

Ñawpaq pachapi Suyu ayllupi iskay kimsa qarikunalla ñawiyuq karqaku maypachas sinchi wasinman yaykuspanku. Ayllu runa kaspanku Escuela elementalmanlla riqku qullqita yachanankupa hawayta hinallataq qillqa ñaninchayta. 1930 watapi ña qarikunalla

2 Ley N° 24656, Ley General de Comunidades Campesinas nisqan 14 abril killapi 1987 watapi Estado ukumanta riqsichikurqa. Chay kamachikuywan Estado ayllukunata waqaychasqa kananpaq maskan hinallataq allpanta riqsin. Kunan pachapi 6 682 comunidades campesinas nisqa Perú suyupi kakun, ichaqa Puno, Cusco, Ayacucho markunapipas achka ayllukunawan kakunku.

riqku yachay wasiman, chayta tukuspanku diplomadoña kaqku, chaywanmi yachachiqña atiqku. Patanpitaq allin yachachinanpaq pedagogíapi huk yachanata apanan. Ichaqa, Normalista yachay wasiqa yachachiqhina huntasqa llusiqku. Censo willakusqanman hina 1925 “apenas el 12 % de los maestros en el país eran normalistas, un 51 % eran solo ‘diplomados’, es decir, que contando frecuentemente solo con la primaria completa habían llevado un curso rápido de pedagogía” (Contreras, 2014, p. 33). Suyo ayllupi, yachay wasiqa Sicuani llaqtallapi kakurqa. 1874 watamantapacha Escuela Municipal de la Provincia de Canchis misti mestizokunatapas yachachirqa (Caballero Girón, 1987)³. Qipa watakunapi 1939 Colegio Nacional Mateo Pumacahua paqarimurqa, ichaqa qarikunallapaq. Warmikunapaqtaq 1948 watapiraq Inmaculada Concepción paqarimurqa maypachas Congregación Carmelitas Cuscomanta qispichirqaku. Qipataña, achka irqi yaykuq munaptinku 1979 qari warmipaq kapun. Chay yachay wasikunaman ayllu runa iskay kimsalla haykuqku.

Kuraq taytamamakuna yuyayninkupi yachay wasi ancha munasqanku karqa mana chayna qipanchasqa kanankupaq. Ñawpaqpi, ayllu umalliqkuna qillqata ancha sumaqta waqaychasqaku maypachas wakin hacendado runakuna rantiq mistikunapas qillqawan qutuykachinku, manataq ayllu runa ñawiyuq sasa chiqapta atipana. Eustacio Velásquez Suyo aylluman ayllupa qillqan paqarisqanmanta ‘comunidad indígena’ chayachimurqa. Paymi chakipi huk punchaypi Cusco markakama rirqa, yaqa 1927 watapi.

Eustacio Velásquez Pata Suyo Capillanipi tiyarqa. Paymi ñawiyuqmi karqa. Ancha allinta castellano simita rimarirqa. Maypachas willakuy Estadomanta ayllukunata qillqawan riqsisqa kananpaq chayarqa, paymi ayllupa huñuyninpi chayta umallirqa. Amaya tukuy kawsapichu misti wiraqucha ñawinwan saruykachiwasun, ñuqanchikpas qillqata qatipasun nispan, taytaqa kallpata aylluman qurqa. Chay pachaqa misti gamonalkuna millay karqaku, indio nispanku qillqata qawachispa imatapas apakuqku (Tapunakuy Clemente, ayllu runa, 75 watayuq, diciembre 2025).

3 Kunanpacha I.E. 791 suntin.

Wiraquchakuna nishutapuni ayllu runata kamiyuspa, chiqniyuspa, waqchapayuspa sarunparinku. Hinaspa, chaykunata amispankumari yachana wasiman wawankunata churarparirqaku. Llapankupaq, ñawiyuq kaspas ancha runahina kaqla walichinapaq qawaqku. Sicuani llaqtapi hacendado mistikuna llaqta sunqunpi tiyaqku. Paykuna kawsayninku uywamanta hamuq maypachas ayllu runakunaman wakipi uywankuta michinanpaq kuqku. Chay chaniq wiraquchakuna llullakuspa manuta michiqkunaman yaparparinku. José Teves llipin Sicuani ayllukunapi hinallataq Macedokuna, Callokuna, Durankunapas chaynata ruraraqanku (Guerra Carreño, 1982). Mincha watakunapi, yaqa 1940 watapi, wakin ayllukuna wawankuta yachay wasiman Sicuani llaqtakama apachiqku. Tumpa sasa karqa maypachas yachanakunapi llumpay maqakuy chiqniyaywan kakurqa. Yachachiqkuna millay simiwan yachakuqnata mana allinta castellano simita rimaspa kamiqku chaymanta maqaqku.

Wiraqucha runakunam hacendado mistikunawan llumpay piñawan ayllu runa yachanamán haykuptin huk pachakutihina hawaqku mayraykus manaña kamachiyta llullawan atinmankuchu. Misti hamutakqa Luis Felipe Aguilar hinas ayllu runata yachanta huchuykachispa riqsirqa: “la raza indígena no estaba preparada para los sentimientos nacionales, al igual que la lectura y la escritura eran habilidades naturalmente ajenas a los indios en cuanto tales” (de la Cadena, 2004, 122). Kuraq wiñaykuna yuyaymananku imaynatas Tawantinsuyo wayra wasipi chay rimanakuykuna ayllu runamanta kawsayninmanta ima wiraquchakuna mana yachaspa yacharinqa wakintaq mana yachanqachu niqku⁴. Kikin siminpi:

Wiñaniykuna ña machuchana kachkanku. Yachay wasi taytay churawara manaña upa kanaypaq aswan ñawita hapipanaypaq. Mana allintachu yuyachkani, yaqacha 1965 watapicha karqa. Chaypi, Chumo ayllumaq yachay wasi karqa. Ñuqayku chaykama quqawantin riq kaniku. Mana kunanhina llullullachu, yachay wasiman wayna sipasña riqku. Chaypi kuyaytapuni castellano simita yacharqaniku. Yachachikqa millaypuni karqaku, mana allinta castellano simita tuqachispa ‘upa, allqu, aka uma,

4 Ñawpaqtaraq 1936 watapi Cusco wayra wasi paqarimurqa, qatinqintaq Tawantinsuyo wayra wasi uta Rural wayra wasi 1948.

indio, wiswi, liqli sinqa, supi siki, wanaku' nispa kamiq kaqku. Chaywanmi qichwata rimayta yachachiq ñawpanpi manchakuq kayku. Hawallapi rimaqku, Velasco reforma agrariawan chayraq campesinoman tukuyku (Tapunakuy Viviano, ayllu runa, 73 watayuq, enero 2026).

Hinallataq 'indio' nina llumpayta qichwa runa kaqninta pisipachirqa. 1969 watapi Reforma Agraria nisqan Perú suyu umalliq Juan Velasco Alvarado qillqapi hatun kamachiyta ayllukunata kallpachinapaq urqurqa. Chaywan Cusco ayllukunapi chaqra llamkaqhina runayarunku, mistihina chaninchayaspa. Campesinohina riqsispanku, Estadoqa ayllukuna kayninpi wiñarinenta maskaspa usuninkuta qipancharqa. Chayrayku, yachay wasipi qichwaqa sasachakuymi karqa maypachas mana castellano simita allintachu tuqyachiqku. Yachachiqkuna yachay wasipi qichwa simita wañuchiya munarqaku. Paykuna ayllu runa kaqninta saqispalla ñawiyuq kananta munan hinallataq mistiyanmanku.

Yachachiqkuna niqku: 'indio mistiyananpaq qichwanta wiqchunan'. Castellano simi runataqa allin kawsayman puririchinqa, qichwaqa tutayachin, pantachin ima. Qichwallata yachaspa upayachin, pipas hamuspa qutusunki, chiqnipasunki. Hatun llaqtakunaman rispa uywahina qawasunkiku. Cuscoman rispapas runa masiyku niwaq 'yaw asno suwa imapaq llaqtayman hamunki, wanaku qichwata rimaspa tuhaykiwan aypachiwanki'. Mutita rimaq kayku, chaywan millayta qawawaqku. Chayrayku hamutaq kayku ichapas qichwaqa mana chaniyuq (Tapunakuy Cornelio, ayllu runa, 76 watayuq, mayo 2025).

Nisqanpihina mistiyananpaq qichwataqa qipanchaqhina musyarqaku, castellano simitaq allin runa kananpaq ñawpaqman pusaq. Chay ñanpi, Estadoqa ayllu runatam wiraquchahina aypananta munaqku, manaña qipanchay kananpaq. Ayllu umalliqkunapitaq chay hamutayqa wawankuta simirayku mana kananpaq chiqnipay anchata ñawiyuq kanankuta munarqaku. Castellano simita yachaspanku, maymanpas llamkaq rinmanku manaña nishuta chiqnipayta ñakaranmanku. Ichaqa yachay wasipi manchakuymi karqa, wakin yachakuqkuna waqtasqa kaqku mana castellano simita tuhachispanku. Maqanakuyqansi yachanata kallpachirqa, yachachiqkuna maka

simiwan rimaqku qichwata chiqnispanku. Castellano simi pantaspan rimaqku chay interferencia lingüística nisqa kaq iskay simita rimaspanku.

Llaqtakunapi chay muti rimaykunata asipayaqku, ayllu runakunam ñakariqku chaymanta chiqniwan mistikuna qawaqku. Castellano simipi 'motoseo' ninku, chayqa "el que habla más quechua o el que habla un "mal" castellano o un castellano 'motoso' es clasificado como un sujeto inferior al que tiene al castellano como primera lengua y usa un castellano más cercano al ciudadano" (Zavala y Córdova 2010, p. 30). Chaykunawanmi wiraquchakuna, mestizokuna hinallataq kikin ayllu runa masinta qichwa rimaqta castellano simita chaquspan pinqayachiq. Muti rimayqa mana sasachakuychu, aswanmi kikin runa simi kaqninpi castellano simita rimanku. Castellano pisi rimarispanku, qullqiyuq aylluqa millakuspa ayllu runata uywahina riqsiqku maypachas mana umanpi yachana tahachiyta atispanku. Estadopaq llapa ayllu runapa usuyninkunamanta yachanaqa pichanqa, mistiyananpaq.

Chiqnipay kaspan, ayllu runakunan pisi pisimanta huk huñuykunaman hapipakurqanku. Kikin ayllunkunapi yachay wasita kananta mañakuqku. Chumo aylluqa llaqta chiqaqllapi kaspan yachay wasita qispichirqaku. Ichaqa yachay wasi kichakunanpaq ayllu runapura minkata ruwaspanku wasita qispirirqaku hinallataq yachachiqtapas qallariq watakuna ayllupa qullqinta qurqa. Chaymantaña Estado punkuman yachay wasi yupanchasqa kananpaq puririqku. Yaqa 1970 Chumo ayllupi primaria yachay wasi karqa. Chaykama qarikunallan riqku mayraykus taytamamakuna warmikunatam mana munaqkuchu ñawiyuq kananta. Qipataña wakin taytamamakuna warmi wawankuta apachiqku ichaqa llumpay sasa paykunapaq karqa. Warmi kayninpi sarunchasqa kaptinku wakin mana yachay wasita huntaqkuchu.

Warmi kaspayku tayta mamakuna mana yachaywasiman rinaykuta munaqkuchu. 'imapaqtaq riwaq chayman, waynaykita carta apachinaykipaqchu churaykiman' nispa kamiwaqku. Ñuqa punta gradukamalla 17 watayuw rirqani, chaypi qusayta riqsirqani. Ñawiyuqwan kanayta munarqani, ichaqa warmihina achka ruranaymi karqa, kachunay, wakata michinay, llantata pallanay,

wayqunay, chaywanmi kunan mana ñawiyuq kapuni. Yachay wasipi yachanayta huntachiyman karqa kunan allin qhapaq runacha kayman yachachiqqas, manacha kunan hina mana chaniyuq kaymanchu karqa (Tapunakuy Cristina, ayllu runa, 63 watayuq, abril 2025).

Qarikuna yachaywasipi mana primariata tukuqkuchu, wakin chawpikamalla ichaqa llapan rimasqaykunawan ñawiyuq kanku. Ichaqa warmikunapaq llumpay sasa karqa maypachas ayllupi warmita qipanchasqa karqaku. Taytamamakuna qarillaman qispinanta munaqku warmitataq ancha pisipaywan yachananta qawaqku. Warmikunapi qichwaqa anchata sapinchakun, kunkanmi huñunakunapi qichwa simipi hatunta rimanku, wawankutapas uchuymantapacha siminta yachachinku. Ichaqa qarikuna castellano simita aswanta rimanku, wawankutapas qichwa rimanankuta mana munankuchu maypachas manaña ayllu runahina kananta munaspanku. Ñiyninpi “las jerarquías raciales/culturales dependen de la cantidad y la cualidad de la educación formal, que es también un reflejo del estatus moral del individuo” (de la Cadena, 2004, p. 326). Mama Cristina nisqanpihina, yachanaqa qullqi tariywanmi kuskanchakun hinallataq yuyaywan. Chayrayku, wawankuna ñawiyuq kaspanku manaña lliw ñakarisqankuta kawsanmankuchu.

Cristina nisqanpihina, warmikuna usuchisqa karqaku, munasqankuta mana qispichi qkuchu maypachas wasi ruwakunata ñawpaqman churaqku. Ichaqa qarikuna munasqankuta ruwaqku, llamkanaman Puerto Maldonado utaq Limaman illa qku. Warmiqa kuskachakuspalla huk llaqtaman qusanwan llusiq. Hinaspa, yachanata munaspapas aylluqa hukhina qawaqku kuyapayllapaq yachanqa nispanku mana yanapaqkuchu. Aswan achka runananta kamachi qku, pisi pisimanta yachay wasiman sasaña karqa. Wakinta ni qku “yuyaynin mana yachaypachu, chayqa qarikunallapaq” (Tapunakuy Felix, ayllu runa, 75 watayuq, mayo 2025). Chaykuna warmi yachay wasi yaykunapaq sachaykachin karuyyachinpas. Sichus qarikuna ayllu runa kaspanku qipachisqa tarikunku, warmiqa aswan ayllu runapunis riqcharin aswan ‘india’ hinas (de la Cadena, 1991, p. 25). Kaykuna yachaspa, kunan ukurisqanta wiñayninllanta qawachkanchik imaynas wawankuta mistiyananpaq, mana waqcha

kanankupaq qichwata wiqchunanku allin puririnankupaq, mana chiqnita ñakaranankupaq.

“Yachayqa yuyaysapallapaq manan llipipaqchu”: simirayku waqchapay

Suyu ayllupi kuraq taytamamakuna yachay wasiman rispanku mana tukurqankuchu maypachas ancha chiqnipay karqa. Qawasqanchikhinan waynasipas kaspanku ña huk ruwaykunapiña kaqku, qullqi maskaypi utaq aylluyapunku sunqunta tupachispanku. Ichaqa wakin qillqakunata mana allintaku ñawinchayta atiparqaku. Warmikunataq aswanta mana qillqa rimasqanta yachaqqkuchu sutinllata firmaq yachaqku. Chaymanhina tiqsi muyu qillqaqa ñawiyuqllapaq karqa, ayllu runakuna mana ñawiyuq waqchapaspa chaymanta kaqku. Aswan qichwapi ayllu runakunan mana qillqa ñawinchaypas atiq ‘mana ñawiyuq’ sutichanku. Qillqaqa ukurimun huk kanchayhina, simitaq tutayachin. Mana riqsiq tutayllapi yachan ninan chay maytu utaq ima qillqapas rimanchu. Chayta musyaspanku, waqchapaymi karqa. Qillqaqa chaniyuqmi karqa, Colonia pachamanta wiraquchakunam unanchasqarqaku. Rimariytaq mana chaniyuq kaq, chayrayku mistikuna ayllu runakunawan munayninkuta ruwaqku. Qillqata qawachispa runakunatan manupi urmachiqku, uywanta kichuqku, wawankuta kamachipaq churaqkupas. Ayllu runapaq yachanaqa huchahina karqa. Chaypi sutita rikukun imaynas qillqa atiq mistillapaq hamutasqa karqan.

Chayrayku, qillqaqa atiyuniyuqmi karqa. Libreta identidad nisqan urkunankupaq sasam, mana sutinkuta castellano simipi atispa pasarqanku. Chaypipas, sinchikuna waynakunata servicio militar obligatorio ruwanankupaq hapiqku. Mana kaptin, sinchikuna yachay wasiman riqku waynakunata mana munaspanmi maqastin apaqku. Cuartelkuna Cuscopi, Arequipapi, Punopipas kaq. Chaymanta Prudencio rimarin:

Sinchi wasiqa manchakuymi karqa. Ayllu runallata, allquhina rimaparisunki, soldado kanaykipaq apaqku. Manchachiywan yachay wasipi yacharaniku. Ñawpaqpi kuraqkuna mana libretayuqla tiyaqku, chaymanta sinchikunawan libretata

makita qawaqku. Chaypiña urqurqaniku, rispayku Estado mana riqsisqanmanta chayraq qillqawan yupanchasqa karqaniku. Sinchikuna waynataqa Perú suyuta chaninchankupaq kamachihina yachay wasimanta kichuqku 'indio, peruano te voy a volver' nispanku. Taytamamakuna sinchi wasinman wawanta kachamunanpaq riqku, chaypi 'qillqama kamachikun' nispanku qawachiqku. Hinaspa mana ñawiyuq kaspanku kiriwan kutikapunku (Tapunakuy Prudencio, ayllu runa, 78 watayuq, abril 2025).

Ancha allinta riqsisun imaynas qillqaqa atiywan purin ñawpa pachamanta. Chaywanmi wiraquchakunam qillqa usunta patanman churarqaku ayllu runapa yachayninkutataq waqchaparirqaku. Estadopas 'ñawiyuq' kananpaq yachanawan mistiyanankupaq maskarqan (Degregori, 2012). Chay yachanata chiqirichispa Perúpan runan kanankuta ayanpi, umanpipas maskarqaku. Hinaspa Perú suyupa sutinpi yachanawanqa mestizohina llapa runa ukurinpaq munaqku.

Yachaywasikunapi mana chiqninakuylla kaq aswan waqchapaymi kallpachikurqam maypachas yachachiq yachakuqkunapas castellano simi mana allin rimaqkunatam waqchapayarqaku. Suyo ayllupi pi qichwallapi rimaq yachakuq kaspas llumpayta nanachiqku runa kayninpi upayachispa chaninninta. Sichus Capillanimanta hamuq chiyqa, pampa waynakuna 'sallka runa' nispanku rimaparqaku. Chaypaqa sapin mana kuskayachinchu runa chaninkuta, aswan masinkunapi waqchapay paqarichin. Ichaqa imanasqataq chaynata masinkunata waqchaparqaku tapuptiyku, niwanku:

Chaynatam yachachiwaqku mistikuna ayllurunapas chay hamutaywan kachkaraniku. Chaypacham qichwallata rimaqtiyki asikunku mana alliqmanta, patapata tiyaptiyki sallqa runa nisunkiku. Waynaqa mana allinta rimaspapas castellano simita hatipaq kaniku. Warmikunata aswantaraq niqku: 'upa, waylaka, qaritukuq pasay uywaykita michimuy yachayqa mana warmikunapaqchu'. Qarikunatapas chaynata niqku ichaqa pisilla. Ichaqa, yachachiq piñakustin kamiwaqku 'indiokunan ripuychis chaqra llamkaq, yachayqa umasapakunapaq yuyaysapallapaq mana llipapaqchu, qankunari ni yachankichikchu maypi sayaspa

kachkankichik' nispa (Tapunakuy Sabino, ayllu runa, 68 watayuq, diciembre 2025).

Qillqa yachayqa ñawpa pachamanta wiraquchakunalla hapipakuqku. Chayraq Augusto Leguia suyu umalliqwan 1920 watapi yachanata llipi runapaq chihirichirqaku. Chaymantapacha mistikuna mana ayllu runap yachanankuta munaspanmi kallpa hamutaykuna aycha llimpi awki yawar hamusqantapas waqchapayarqaku. Ichaqa musuq Estado, España atiyinmanta takakuspa, criollo wiraquchakuna kaqla mawka waqchapay hamutaykunata sayachirqaku. Chayrayku tukuy llaqtapa hamutanpi ayllu runaqa uchuykachisqa mistikunataq hatunkachisqa. Cusco markapi wakin mestizo wiraquchakunam Indigenismo nisqata qichwa usunchakunata waqaychanapay paqarichirqaku XX qallariyninpi. Paykuna inkakunapa rurayninkuta chanincharanku hinallataq inkakunapa qichwan rischirirqaku. Chay musuq qichwa mana ayllu runa qichwa rimasqankuchu kaq aswan mistikunallapaq qhapaq simi nispanku aqlларqanku. Chaywanmi indigenismopi mistikunan inkapa puchuynin riqsiykachikurqaku maypachas 1944 watapi inti raymita kaqllamanta sayachirqaku hinallataq teatro nisqanpi inka qichwata mastarirqaku. Marisol de la Cadena yachayninpi nirqa: "el teatro incaico fue una herramienta eficiente para reafirmar la pureza cultural de la élite y su autopercepción como el grupo cusqueño superior en términos biológicos y morales: la gente decente" (2004, p. 94). Kay huñuyqa mistikunapa rantikunapas ayllunmanta hamuqku hatun yachay wasita tukuspanku llaqta usuyninta ch'ullunchasqa kamarqaku. Qatiyninmanhina, Cecilia Méndez Confederación Perú Boliviana huk suyulla kananpaq qawarispami imaynas criollo wiraquchakunan Bolivia suyuta waqchaparqaku. Criollo nisqankupi inkakunata yupanchaqqku ichaqa ayllu runata chiqnipaqqku:

esta retórica de glorificación del pasado inca apropiada por los criollos convivía con una valoración despreciativa del indio (o lo que por tal se tuviera) en el presente. Esta situación aparentemente contradictoria tenía, sin embargo, una lógica. Apropiándose y oficializando un discurso que originalmente perteneció a la aristocracia indígena, los criollos neutralizaban el sentido político

que pudieran tener las expresiones propias de los indios (Méndez, 2000, p. 32).

Hinaspa pisi pisimanta chay waqchapayqa kikin ayllu runap hamutanman chay ususqa kayta kaskarapun. Yachana llaqa runapaq riqsisqa chaninchasqapas kananta maskarqa, ichaqa puriyninpi kuskayachinchu nitaq sumaq huk huñulla wiñayachinchu aswantaraq nanachikun hinallataq waqchapachikun. Yachay wasi haykuqkunam qichwa simita pisillata rimaqku. Aswanta castellano simita qatiparqaku. Qichwata ayllullanpi kuraq runakunallawan rimaqku. Llaqtaspanku qichwataqa pakaqku maypachas misti utaq kikin ayllu runa masin waqchapan. Chay nanachikuy simirayku mana kananpaq qari wawankunata castellano simita yachachiqku qichwa simita qipanchaspa. Kawsanpi qichwa simirayku ñakarirqaku hinaptin wawankuna mana kaqla waqchapayta pasanankuta munaqkuchu.

Waqchapayqa sapa punchay kaq aycha llimpirayku, yawarninrayku, qullqirayku, ñawiyuqrayku simiraykupas. Ichaqa maytapas purispa llaqtakunapipas sichus qichwata rimaq llaqa chiqnipay ñiqikuna aysapakunku. Qichwa hina kaptinku llaqtakunapin haykunanta harkakuqku chiqniwan utaq waqchapaywan. XIX tukupayninpi, José Ragas (2025, p. 248) Lima llaqtapaq imaynas mistikuna ayllu runakunatan mana haykunankuta munaqchu. Chayrayku kuyupacha 1868 watapi kirisqa runakunata chaskiranku, ichaqa nishu runa mana llamkayuq kaspan utaq mana mistiyankuchu, 1932 watapi Junta pro desocupados qullqita huñuspanku yaqa pusaq waranka ayllu runakunapaq ayllunman kutikamunankupaq qullqita qurqanku.

Suyu ayllupi runap llaqtaman yachakusqanku carnaval, ayllu paqarisqanpi utaq yayapa raymikunapi kutiykamunku. Paykuna manaña qichwata rimankuchu aswan hatuyarparinku maypachas mana ñakarispanku llaqtaman taqyarparinku. Ayllu runa ripuq runakunatan allin sunquwan hawarinku, hukkunataq llaqtapi kaspanku mana allinta kawsaspa kutiykapunku. Aylluqa paykunata 'llallisqahina' waqchapanku. Suyupa San Benito apuyaya raymi pichka punchawpi agosto killapi qallarín. Chaypi warmi qari kuskayachinku hinallataq ayllu sunquyachinankupaq aynipas ruwanku, sapa sayamanta qiputa apamunku (Cama Ttito y Cama Ttito, 2023). Raymikunapi qichwa simiqa kallpachakun maypachas usunkunata ñawpaqman churanku. Ichaqa anchiypipas llaqtamanta kutimuqkuna

qichwata pinqakunku rimariyta maypachas ‘qipanchan, waqchapan’ nispanku.

Llaqtapi kaspanku qichwarayku waqchapasqa karqaku. Chay nanayqa kiritina sapakuti chawa chawa castellano simita rimastinku yuyarinku. Waqchapayqa kunankama puririchkan hinallataq sapipakuchkan chiqnipaypi. Chayqa ayllu runata runa kaqninta nanachikunmi. Hinaspa, kunan chay llaqa qillqa kamachik ayllu runatam sayachikunanpaq riqsin. Hinaspa kuraq wiñaykuna yachayninkuta kaqla wawankupi apananta munanku.

Ñuqayku qichwa simita sarunchasqa kaptin wawaykuta mana yachananta munaq kaykuchu. Ichaya kaqla ñakarinmanku ñuqaykuhina. Wawaykuta harkanaykupaq chiqnipaymanta waqchapaymantapas mistiyanankuta munaq kayku (Tapunakuy Octavia, ayllu runa, 70 watayuq, enero 2026).

Kuraq wiñaqkuna qichwa simita aswan harqachikuyhina hapinku maytapas purispanku mama siminkuta ancha chaniyuq kallpachanku. Takiykunapi, rimariypi, huñunakuykunapi, llankaykunapipas qichwa simita mana wañunanpaq waqmanta kallpachichkanku. Chaywanqa mana simillatachu llipin awki yachankunata wiñay wiñaypaq qispichichkanku. Chaynata puririspanku ayllu runa kayninta llaqa chiqnikuykunamanta hampichkanku.

Tukupaynin

Qichwa rimaqkunapa chiqnipay waqchapaymantapas kaqninmanta kay qillqaqa sutiychachin. Kuraq wiñaykuna kawsanpi imaynatas qichwarayku runap kayninpi chay chiqnipay huchuykachirqam. Yachana wasipi ñawpa pachapi ancha sasachakuyta kuraq taytamamakuna kawsarqanku. Paykunapa yuyayninpi qichwa simirayku runa kayninpi ayllu runa chiqnisqa karqaku. Mana chiqnillachu mistikunan ruwaqku aswanta yachay wasipi waqchapayta maskarqaku. Hinaspataq yachanaman ayllu runa haykunankuta harkakamuqku ‘ima indio atinmanchu yachayta’ nispanku. Yuyayninku chay qipa willakuymanta ayllu runakunapi aswanta allin kawsayta yachanawan tarpanankupaq maskarqaku.

Yachanaqa, ayllupaq huk ñanhina manaña wawanku chiqnipayta chaskinankupaq karqan. Ichaqa wawakuna ñawiyuq kaptinku manaña ayllu runa kayta munaqkuchu maypachas qipanyachin musyarqaku. Chaywanmi qipa wiñaykuna mestizohina tukuspanku utaq mistiyanankupaq qichwata wiqchuqku. Mestizo kaytaqa mana Castellano simillawanchu aypakun, aswanmi chayqa achka yachanakuyumi mestizo ñawpaqman churan ayllu usuynintataq chiqnipan. Chay sasachakuypi, kuraq wiñaykuna siminmanku kutiykamuchkanku ancha chaniywan llullu wawakunata qichwata yachachispa. Chaynamhina runa kaqninta haykaqpas sarusqa utaq huchuykachisqa wiñay wiñaypaq kanqachu.

Kay qillqawan ayllu runapa yuyayninta yupanchakun maypachas simi kunqallamanta puririn wiñay wiñaypaq. Awki yuyanta yachayhina kunan pachakama apachkanku hinallataq qipa wiñayman chiqirichinku. Ichaqa, kay chiqnipay waqchapaypas manaraq tukuqapun, kaqllamanta kallpachakuchkan Estado umalliqkunapi atiyinku sunqunta ñawsachin ima. Chayrayku kay ayllu mañakup puriyninpi sinchikuna 55 masirunakunatam mana kuyapayakuspa wañuchirqa. ¿Imaynataq Estadopa ruwasqanta yupaychasun? Chaypi kaqlla chiqnipaq waqchapaypas misti runakunapi sunqunta rumiyachin. Tayta Vicente Torres nin:

chaymi ima mañakusqankupas mana kasusqachu karan, kay gobierno nisqamanta, congreso nisqamanta, poder judicial nisqamantawan rimay hamun: kay hatarikkunaqa kamachisqan kanku chay izquierda radical nisqa umallikkunawan nispa, manapas paykuna reqsinkumanchu kay Perú suyupi sasachakuy kausay kasqanta hina, mana ima yachayniyuqta hina (Torres Lezama, 2023, p. 351).

Ña 200 wataña Estadohina puriyninpi kunankama ayllu runakunata upahina irqihina utaq uywahina qawachkanku. Chayrayku, yuyanninkuta waqmanta ñawpaman wipa wiñaykuna yachayninkunamanta sapinchakunanpaq churananchik. Qichwa simi ukunpi yachay taqi huntasqa kawsachkan. Hinaspapas hawka kawsayman chayasun sichus runa kaqninchis riqsisqa mana chiqnipaywan nitaq waqchapaywan kanman.

Maytusqa qillqakuna

- Arguedas, J. M. (1984). *Katatay*. Lima: Horizonte.
- Caballero Girón, L. F. (1987). *Visión histórica de Canchis : el origen i evolución histórica de la cultura canchi a través de la historia peruana i americana*. Sicuani: Impr. Offset de la Prelatura de Sicuani.
- Cama Ttito, M. G., y Cama Ttito, J. C. (2023). *La organización comunal en la festividad del patrón de San Benito de la comunidad campesina de Suyu*. [Tesis para optar el grado de licenciatura en Antropología]. Cusco: Universidad Nacional San Antonio Abad del Cusco.
- Cerrón Palomino, R. (1987). *Lingüística quechua*. Cuzco: Centro Bartolomé de las Casas.
- Contreras, C. (2014). Maestros, mistis y campesinos en el Perú rural. En C. Contreras, & P. Oliart, *Modernidad y diversidad cultural* (págs. 12-81). Lima: Ministerio de Cultura. Obtenido de <https://centroderecursos.cultura.pe/sites/default/files/rb/pdf/ModernidadyeducacionenelPeru.pdf>
- De la Cadena, M. (1991). «Las mujeres son más indias»: etnicidad y género en una comunidad de Cusco. *Revista Andina*, 9(1), 7-29.
- De la Cadena, M. (2004). *Indígenas mestizos. Raza y cultura en el Cusco*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Degregori, C. I. (2012). *Los límites del milagro : comunidades y educación en el Perú*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Durston, A. (2007). *Pastoral Quechua: The History of Christian Translation in Colonial Peru, 1550-1650*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Godenzzi, J. C. (1992). *El quechua en debate. Ideología, normalización y enseñanza*. Cusco: Centro Bartolomé de las Casas.
- Guerra Carreño, V. (1982). *K'anchi (Provincia de Canchis a Través de su Historia)*. Lima: Empresa Editorial Humboldt.
- Gugenberger, E. (1999). Entre el quechua y el castellano manifestaciones del conflicto de identidades etnolingüísticas en

- un pueblo joven de Arequipa. *Lexis: Revista de lingüística y literatura*, 23(2), 257-300.
- Heggarty, P., y Beresford-Jones, D. (2012). *Archaeology and Language in the Andes: A Cross-Disciplinary Exploration of Prehistory*. (P. Heggarty, & D. Beresford-Jones, Edits.) Oxford: Oxford University Press.
- Huayhua, M., y Mannheim, B. (2022). Registros orales del quechua y discriminación en el sur de los Andes. *Lengua y Sociedad*, 21(2), 55-68.
- Instituto Nacional de Estadística e Informática. (2018). Perfil sociodemográfico. Informe nacional. Censos nacionales 2017: XII de población, VII de vivienda y III de comunidades indígenas. Lima: INEI.
- Itier, C. (2013). Las bases geográficas de la lengua vehicular del imperio inca. *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines*, 42(2), 237-260. doi:<https://doi.org/10.4000/bifea.8030>
- Mannheim, B. (1986). The Language of Reciprocity in Southern Peruvian Quechua. *Anthropological Linguistics*, 28(3), 267-273. Obtenido de <http://www.jstor.org/stable/30027956>
- Mannheim, B. (1991). *The language of the Inka since the European invasion*. University of Texas Press. Obtenido de <http://www.jstor.org/stable/10.7560/746633>
- Méndez, C. (2000). *Incas sí, indios no: apuntes para el estudio del nacionalismo criollo en el Perú* (Segunda ed.). (Documento de Trabajo 56, Serie Historia 10). Lima: Instituto de Estudios Peruanos. Obtenido de <https://repositorio.iep.org.pe/server/api/core/bitstreams/6234423d-ecea-4733-b4a6-2d747dcea47a/content>
- Montoya Rojas, R. (2010). *Porvenir de la cultura quechua en Perú. Desde Lima, Villa El Salvador y Puquio*. Lima: ondo Editorial de la universidad nacional Mayor de san Marcos.
- Ragas, J. (2025). *Lima chola. Una historia de la gran migración andina*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Ramos López, J. (2024). Los jóvenes rurales en las redes sociales. *Intercambio. Revista Jesuita de Cultura Social*(63), 20-23.

- Ramos, G. (2010). *Muerte y conversión en los Andes. Lima y Cuzco, 1532-1670*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos. doi:10.4000/books.ifea.6263
- Ruelas Vargas, D. (2019). Los movimientos indígenas y la educación del siglo XX en el sur andino puneño peruano. *Revista historia de la educación latinoamericana*, 21(33), 61-85. doi:https://doi.org/10.19053/01227238.9354
- Ruiz Bravo, P. (1986). *Sicuani la Ciudad en el Problema Regional*. Cusco: Centro de Estudios Rurales Andinos “Bartolomé de las Casas”.
- Taipe, N., Taipe, H., & Allccahuaman, Y. (2022). *Los cultivos en la tradición oral quechua*. Ayacucho: Fondo Editorial Universidad Nacional de San Cristóbal de Huamanga.
- Todorov, T. (1998). *La conquista de América. El problema del otro* (Novena ed.). México D.F.: Siglo XXI Editores.
- Torero, A. (1974). *El quechua y la historia social andina*. Lima: Universidad Ricardo Palma.
- Torres Lezama, V. (2023). Estos indios nunca aprenden”... Universidad, racismo e interculturalidad en el Perú. *Revista Educación Superior y Sociedad*, 35(1), 321-363. doi:10.54674/ess.v35i1.767
- Vergara Figueroa, A. (2024). *El método etnográfico y el recurso de la escala. Epistemología, escalaridad, conectores escalares, estudios de caso*. Ayacucho: Fondo Editorial de la UNSCH. Obtenido de https://oficinas.unsch.edu.pe/vri/wp-content/uploads/2024/08/El-METODO-ETNOGRAFICO.pdf
- Whitten, N. E., y Witten, D. S. (1987). *Sacha Runa: Etnicidad y adaptación de los Quichua hablantes de la Amazonía ecuatoriana*. Quito: Ediciones Abya-Yala.
- Zavala, V., y Córdova, G. (2010). *Decir y callar. Lenguaje, equidad y poder en la Universidad peruana*. Lima: Fondo Editorial de la PUCP. Obtenido de https://red.pucp.edu.pe/ridei/files/2011/08/Decir-y-Callar.pdf